

MARTA CZYŻAK

Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu
Oddział Zbiorów Specjalnych

**Związki klarysek gnieźnieńskich
z duchowieństwem katedry gnieźnieńskiej w pierwszej połowie XV wieku**

Connections between the Poor Clares Nuns in Gniezno and the Clergy of the Gniezno Cathedral
in the First Half of the 15th Century

W artykule przedstawię trzy rodzaje związków łączących siostry zakonu świętej Klary w Gnieźnie z duchownymi skupionymi wokół katedry gnieźnieńskiej: pierwszym byłaby współpraca ksieni i całej wspólnoty sióstr z prokuratorami (ekonomami) konwentu, wybieranymi przez klaryski zazwyczaj spośród niższego i wyższego (kapitulnego) duchowieństwa katedralnego, drugim więzi rodzinne łączące klaryski i kanoników kapituły metropolitalnej, trzecim spory konwentu z przedstawicielami gnieźnieńskich instytucji kościelnych o posiadłości w Gnieźnie lub w jego pobliżu.

Inicjatywa sprowadzenia do Gniezna sióstr zakonu św. Klary należała najprawdopodobniej do wdowy po Bolesławie Pobożnym (†1279), księżnej Jolenty¹, a realizacja tej inicjatywy: osadzenie klarysek na Wzgórzu Panieńskim, tuż

¹ W bogatej literaturze trwa dyskusja na temat osoby fundatora i przebiegu procesu fundacji: część badaczy, idąc za przekazem *Kroniki wielkopolskiej*, uznaje, że inicjatorami fundacji byli Bolesław Pobożny i jego małżonka Jolenta, za życia księcia rozpoczęto także budowę klasztoru, ostatnio na ten temat S. Pasiciel, *Zespół klasztorny franciszkanów i klarysek w Gnieźnie*, Gniezno 2005, s. 46-47, 59-60; M. Michalski, *Błogosławiona Jolenta. Refleksja historyczno-hagiograficzno-historiograficzna*, [w:] *Franciszkanie konwentualni i klaryski w Wielkopolsce od XIII do XIX wieku*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 2006, s. 75; większość jednak uznaje Przemysła II za jedyne go fundatora klasztoru, zob. A. Szulc, *Dzieje klasztoru klarysek w Gnieźnie*, [w:] *Franciszkanie konwentualni*, s. 117-118, zwł. przyp. 13 (tu także przegląd stanowisk badawczych), por. eadem, *Klasztory franciszkańskie w średniowiecznej Wielkopolsce. Kalisz, Gniezno, Śrem, Pyzdry, Oborniki*, Poznań 2001, s. 26-28, 107. Wobec braku dokumentu fundacyjnego rozwiązanie tego problemu pozostaje w sferze przypuszczeń, wydaje się jednak, że starania o sprowadzenie klarysek do Gniezna rozpoczęła księżna Jolenta po śmierci męża. Inicjatywę księżnej podkreślają też przywileje Przemysła II i Władysława Łokietka dla klasztoru, zob. przyp. 2.

obok powstającego kościoła i klasztoru franciszkanów, była dziełem bratanka Bolesława Pobożnego, księcia Przemysła II². Pierwsze siostry przybyły do Gniezna zapewne krótko przed 24 sierpnia 1283 r.: tego dnia miała miejsce konsekracja klasztoru i kaplicy zakonnej (oratorium) pod wezwaniem św. Bartłomieja (obecnie nawa północna kościoła franciszkanów pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny)³.

Reguła zakonu św. Klary, zatwierdzona przez papieża Urbana IV w 1263 r. dla wszystkich istniejących i przyszłych konwentów klarysek (z wyjątkiem założonego przez św. Klarę klasztoru św. Damiana w Asyżu), zezwalała klaryskom na posiadanie wspólnej własności – w przeciwieństwie do reguły napisanej przez św. Klarę i zatwierdzonej przez Innocentego IV w 1253 r. (jednak tylko dla klasztoru św. Damiana), która zobowiązywała siostry indywidualnie i wspólnotowo do wyrzeczenia się posiadania⁴. Ponieważ reguła Urbana IV dopuszczała wspólną własność, ustanawiała jednocześnie urząd rządcy: *Do należytego zarządzania tymi posiadłościami klasztorowymi i dochodami winien być w każdym klasztorze waszego Zakonu roztropny i sumienny rządcą, ustanawiany i usuwany przez ksienię i wspólnotę, według ich uznania*⁵. Miał on składać sprawozdanie z do-

² *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej cytuję: KDW), wyd. [I. Zakrzewski], F. Piekosiński, A. Gąsiorowski [i inni], t. I-XI, Poznań 1877-1999, tu t. I, nr 550 (1284: Przemysł II nadaje klasztorowi klarysek w Gnieźnie wieś Winiary: [...] *condigne petitionis intuitu serenissime domine Iolente relictę quondam incliti principis [...] domini Boleslai ducis Polonie, dilecti patruī nostri, villam nostram Wynare [...] damus et conferimus monasterio sanctę Clare in civitate Gneznensi per nos constituto [...]*; KDW II, nr 736 (1295: Przemysł II nadaje klasztorowi klarysek wsie Oborę, Woźniki, Żerniki, Winiary i Łaszczę z jeziorami Długie, Bielsko i Mielno); nr 783 (25 IV 1298: Władysław Łokietek nadaje klasztorowi klarysek miasto Kostrzyn i wsie Strumiany, Siedlec, Grotkowo).

³ *Rocznik Traski*, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, wyd. A. Bielowski, Lwów 1872, s. 849: *In die sancti Bartholomei apostoli claustrum sororum in Gnezna confirmatur*; S. Pasiciel, *Zespół klasztorny*, s. 49-63; A. Szulc, *Dzieje klasztoru klarysek w Gnieźnie*, s. 118-119.

⁴ *Reguła św. Klary Dziewicy*, w: „*Forma sororum*”. *Święta Klara z Asyżu: 800-lecie powstania Zakonu Świętej Klary*, red. Zenon Styś [et al.], Warszawa-Kraków 2012, rozdział 6: *Obietnice świętego Franciszka; wyrzeczenie się posiadania*, s. 332: *jak ja z moimi siostrami starałam się przestrzegać świętego ubóstwa, przyobiecane Panu Bogu i świętemu Franciszkowi, tak również opatki, które po mnie obejmą urząd i wszystkie siostry są zobowiązane [...] ani osobiście, ani za pośrednictwem innej osoby nie przyjmować i nie mieć posiadłości lub własności [...], chyba tylko tyle ziemi, ile wymaga stosowne życie w odosobnieniu klasztorowym*; por. O.M. Przybyłowicz, *Wizytacje klasztoru klarysek w Gnieźnie z lat 1595-1598*, w: *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Płachcińska oblata*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé, Warszawa 2006, s. 247-248; eadem, *Statuty klarysek znojmskich z 1436 r. Gradacja wykroczeń i kar w świetle reguły oraz wybranych źródeł wydanych dla klasztorów klarysek prowincji czesko-polskiej w XV i XVI wieku*, w: *Sanctimoniales. Zakony żeńskie w Polsce i Europie Środkowej (do przełomu XVIII i XIX wieku)*, red. A. Radziwiński, D. Karczewski, Z. Zyglewski, Bydgoszcz-Toruń 2010, s. 81-83.

⁵ *Reguła siostr św. Klary*, [w:] „*Forma sororum*”, s. 351, rozdz. 21: *O rządcy i jego obowiązkach*.

chodów i wydatków ksieni i trzem siostrą wyznaczonym przez wspólnotę oraz wizytatorowi, na jego prośbę. Rządca reprezentował konwent przed władzami świeckim i duchownymi, za jego pośrednictwem klaryski, zobowiązane do ścisłej klauzury, komunikowały się ze światem zewnętrznym⁶.

W pierwszej połowie XV w. funkcje rządców (prokuratorów, ekonomów) gnieźnieńskiego konwentu klarysek pełnili duchowni związani z katedrą gnieźnieńską, była wśród nich także osoba świecka spokrewniona z ksienią Katarzyną Zagajewską. Dnia 19 czerwca 1404 r. ksieni Przechna i pozostałe siostry ustanowiły prokuratorem sądowym (advokatem) konwentu Mikołaja Słupka, syna Bronisza z Budziszławia, wówczas jeszcze wikariusza katedry gnieźnieńskiej i plebana w Jarząbkowie, wkrótce kanonika kapituły poznańskiej (1407) i gnieźnieńskiej (przed 1408)⁷. Nominowany przebywał, jak można sądzić z opisu sytuacji, przed kratą klasztorną: *ante cratam meridionalem cenobii sanctimonialium monasterii Gnesnensis*; siostry zgodnie z regułą, za kratą, w rozmównicy. Nie wiemy, czy Mikołaj pełnił także funkcję prokuratora gospodarczego, odpowiedzialnego za zarząd wspólnym majątkiem konwentu. Z jego fundacji pochodzi Mszał, iluminowany w tym samym warsztacie i czasie, co Graduał klarysek gnieźnieńskich, ukończony w 1418 r. (o czym niżej)⁸. Ślad zabiegów Mikołaja Słupka o sfinansowanie Mszału można dostrzec w pożyczce 20 grzywien szerokich groszy od Mikołaja Goszczyńskiego dokonanej przed oficjałem gnieźnieńskim 12 maja 1417 r.⁹

Ksieni Katarzyna Zagajewska za przyzwoleniem pozostałych sióstr powołała na prokuratora gospodarczego – zarządcę majątku konwentu Jana *de Zagorze-*

⁶ A. Szulc, *Dzieje klasztoru klarysek w Gnieźnie*, s. 120.

⁷ Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. ACons. A (dalej cyt.: A) 1, k. 87r: [...] *hora quasi vespereum ante cratam meridionalem cenobii sanctimonialium monasterii Gnesnensis Przechna abbatisa, Katherina clavigera, Phalislawa portaria et alie virgines dicti cenobii [...] constituerunt dominum Nicolaum de Jarzambkovo altaristam Gnesnensem presentem et magistrum Bartholomeum de Girzyno absentem in suos procuratores [...]*. Wymienione klaryski: Przechna opatka, Katarzyna [Zagajewska] klucznica, Chwalisława furtianka, zob. KDW VII, nr 513, przyp. 1, 3-5. O Mikołaju Słupku, zob. M. Czyżak, *Kapituła katedralna w Gnieźnie w świetle metryki z lat 1408-1448*, Poznań 2003, s. 360-361; P. Dembiński, *Poznańska kapituła katedralna schyłku wieków średnich: studium prozopograficzne 1428-1500*, Poznań 2012, s. 586-587.

⁸ Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, Ms 169; A. Karłowska-Kamzowa, *Malarstwo książkowe w Wielkopolsce*, w: *Malarstwo gotyckie w Polsce*, t. 1-3, red. A.S. Labuda, K. Secomska, Warszawa 2004, t. 1, s. 455-456; Z. Rozanow, *Missale Gnesnense zwane Mszałem Mikołaja Słupka*, ibidem, t. 2: *Katalog zabytków*, s. 330-331.

⁹ A 6, k. 99r: za Mikołaja poręczyli bracia Piotr i Budek z Budziszławia (krewni Mikołaja), którym wcześniej, dla uzyskania poręczenia, powierzył całość swego majątku (k. 98v). Dnia 8 X 1417 r. bracia zobowiązali się zwrócić pieniądze Mikołajowi Goszczyńskiemu do 29 X 1417 (A 6, k. 188r). O związkach rodzinnych Mikołaja Słupka zob. M. Czyżak, „*Volens de bonis et rebus suis sibi a Deo collatis anime sue salutis providere*”. *Testamenty kanoników i wikariuszy gnieźnieńskich w pierwszej połowie XV wieku*, „Roczniki Historyczne” 76 (2010), s. 125-126.

wo 1 czerwca 1406 r., miał on także reprezentować klaryski przed sądami duchownymi i świeckimi¹⁰, jednak już w styczniu 1409 r. wraz z dawnymi ksieniami Przechną i Krystyną ustanowiła prokuratorem sądowym konwentu w sprawie z Wojciechem plebanem w Dąbrowie (obecnie Dąbrówka Kościelna na wsch. od Murowanej Gośliny) Mikołaja Goszczyńskiego, notariusza publicznego i pisarza konsystorza gnieźnieńskiego, notariusza kapituły gnieźnieńskiej, przyszłego surrogata oficjałów i zasłużonego prefekta budowy katedry z upoważnienia kapituły (1411-1422)¹¹. Akt ustanowienia miał miejsce w obecności nominowanego, podobnie jak w przypadku Mikołaja Słupka: *circa cratham ex parte civitatis monasterii sanctimonialium*. Mikołaj Goszczyński pełnił zapewne także funkcję prokuratora gospodarczego konwentu. Od 1408 r. był z prezenty klarysek plebanem w należącym do nich Strzyżewie Kościelnym na północny wschód od Gniezna¹². Jego działalność remontową i budowlaną w klasztorze klarysek i w katedrze podsumowuje obszerna nota na pierwszej karcie Graduału klarysek, autorstwa skryptora kodeksu, Stanisława, ministra – tj. nauczyciela w szkole parafialnej w Strzyżewie¹³. Zgodnie z jej brzmieniem ksieni Katarzyna Zagajewska

¹⁰ KDW XI, nr 1852: *concedentes sibi plenum mandatum [...] ad impossessionandum se nomine nostro et dicti monasterii de omnibus villis, opidis et quibuscumque bonis nostris et eiusdem monasterii dictaque opida, hereditates et alia bona [...] tenendum, regendum, gubernandum, procurandum et defendendum*. Jan de Zagorzewo – nieznan (błędna lekcja?). Zapewne de Zagaiewo – z Zagajewa koło Dębicy, powiat gnieźnieński, zob. S. Kozierowski, *Ród Porajów Różyców*, Kraków 1930, s. 31: do Zagajewskich należał patronat kościoła w Dębicy. Znani są np. Piotr Zagajewski, pleban w Strzyżewie Kościelnym w 1430 r. (*Jana Łaskiego ... Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej* – dalej cyt.: LB – wyd. J. Łukowski, t. I-II, Gniezno 1880-1881, tu t. I, s. 104, przyp. 2) i w Dębicy 1439 r., 1447 r. (ACons. C 1, k. 29r; A 28, k. 64v); Mikołaj Zagajewski, świadek w katedrze gnieźnieńskiej 20 V 1435 r. (Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. ACap. B 14, k. 161v), Jan syn Jana z Zagajewa, pleban w Dębicy 1459 r. (LB I, s. 50, przyp. 2).

¹¹ A 2, k. 7v, 23 I 1409: [...] *hora quasi prima circa cratham ex parte civitatis monasterii sanctimonialium, constitute personaliter venerabiles et religiosas virgines Katherina abbatissa moderna, Przechna et Cristina antique abbatisse in omnibus causis quae habent vel habiture sunt cum quacunque persona coram quocunque iudice et specialiter in causa et causis quam et quas habent cum discreto domino Alberto plebano in Dambrowa constituerunt dominum Nicolaum de Goszcino presentem necnon ad ponendum evictorem nomine ipsarum et tocius conventus pro nobili Ogerio [z Dębicy] in causa quam eidem Ogerio monet et monere intendit pro decima [...] in Obora [...], k. 8v. Wieś Obora należała do klarysek, dziesięcina – do plebana w Dąbrówce: LB I, s. 18, 67; A 3, k. 125r, 8 VII 1412: ksieni Katarzyna Zagajewska ustanowiła prokuratorami konwentu w sprawie z Mikołajem Wilkiem wikariuszem katedry gnieźnieńskiej Mikołaja [Goszczyńskiego?] i Marcina [z Gołocic] plebana w Borkowie. O Mikołaju Goszczyńskim zmarłym przed 18 VI 1428 r., zob. A. Gąsiorowski, *Pierwsi studenci odnowionego Uniwersytetu Krakowskiego*, „Roczniki Historyczne” 71 (2005), s. 81-82; M. Czyżak, *Notariusze kapituły gnieźnieńskiej w pierwszej połowie XV wieku*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski” 1 (2003), s. 11-12, 17-21, 30-31.*

¹² KDW V, nr 138, 18 VII 1408.

¹³ *E codicibus Gneznensibus*, wyd. W. Kętrzyński, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 5, Łwów 1888, s. 957; E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*

razem z prokuratorem Mikołajem Goszczyńskim poczynili znaczne inwestycje w obrębie *claustrum* (*multa bona in predicto monasterio in muris ... fecerunt*): wzniesli murowane budynki klasztoru i kuchni, postawili łaźnię i inne budynki (*varia edificia in monasterio*), zakończyli budowę kaplicy przylegającej od wschodu do oratorium klarysek („ozdobili kaplicę i zrobili w niej okna”), odbudowali cegielnię klasztorną i przygotowali miejsce czerpania wody (*fontem*)¹⁴. Wybudowali także nowy młyn w Strzyżewie i założyli tam staw rybny. Przede wszystkim jednak, co Stanisław wymienia zaraz na początku noty, *librum* [tj. Graduał] *dederunt ad scribendum* – zlecili mu przepisanie księgi. Ukończył ją 7 grudnia 1418 r.¹⁵ Jako skryptor Graduału znał notację muzyczną, jego melodie chorałowe wykazują wpływy czeskie, korzystał zatem z rękopisu (rękopisów?) czeskich. Graduał zawiera także dwa oryginalne (nienotowane w Europie) schematy *Kyrie*¹⁶. Być może był także pisarzem Mszału Mikołaja Słupka – porównanie duktu pisma i kształtów liter obu ksiąg liturgicznych nie wyklucza możliwości uznania ich za dzieło tego samego pisarza.

Jako nauczyciel w szkole w Strzyżewie był zapewne naocznym świadkiem opisywanych wydarzeń. W końcowej części noty zapisał życzenie Mikołaja Goszczyńskiego, swego przełożonego: aby kolejni prokuratorzy konwentu podjęli prace, których nie zdołał wykonać, mając na względzie sprawy Boże i mniszek (*causa Dei et istarum virginarum*), spodziewając się zapłaty od samego Chrystusa. Prawdopodobnie można go utożsamić ze Stanisławem bakałarzem, sukcentorem szkoły gnieźnieńskiej w 1431 r., czy identycznym ze Stanisławem mistrzem i wikariuszem katedry (1444) i rektorem szkoły katedralnej (1449)?¹⁷ W Gnieźnie działał także katedralis Stanisław, który w 1430 r. uzupełnił brewiarz wikariusza Ubysława z Lubienia o nowe oficja¹⁸.

---

ne, Lublin 2004, s. 281-293, gdzie autor stwierdza tożsamość określeń *minister scholae* i *minister ecclesiae* w *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego, dodając jednak, że ostatnie określenie oznaczało zarówno nauczyciela, jak i sługę kościelny: w zakres funkcji spełnianych przez nauczyciela wchodziło nie tylko nauczanie młodzieży, ale również pewne posługi w kościele, stąd też nauczyciel to „*minister scholae ac ecclesiae*” (s. 292-293). Zdarzały się – choć rzadko – przypadki, że *minister ecclesiae* nie pełnił funkcji nauczycielskich.

¹⁴ K. Ney, *Żywot bł. Jolanty i kronika klasztoru zakonnicy św. Klary w Gnieźnie*, Gniezno-Leszno 1843, s. 78. Wymienione budynki identyfikuje S. Pasiciel, *Zespół klasztorny*, s. 116-120.

¹⁵ Idem, *Zespół klasztorny*, s. 114 (il.), 115-116; A. Szulc, *Dzieje klasztoru klarysek w Gnieźnie*, s. 119.

¹⁶ I. Pawlak, *Graduał klarysek gnieźnieńskich*, s. 139-141.

¹⁷ A 14, k. 48v, 14 III 1431: Stanisław bakałarz, sukcentor szkoły gnieźnieńskiej, miał otrzymać 9 groszy do Niedzieli Przewodniej od Jana [Węgorzewskiego] plebana w Łopienniu *ratione salarii*; KDW X, nr 1656, 19 V 1444: Stanisław mistrz, wikariusz katedry gnieźnieńskiej; A 29, k. 71, 2 VI 1449: Stanisław mistrz szkoły gnieźnieńskiej. Nie jest wymieniany wśród graduatów Uniwersytetu Krakowskiego.

¹⁸ A 13, k. 140, 22 XII 1430.

Graduał – ozdobiony dziewięcioma inicjałami figuralnymi z floraturą wyrastającą na marginesy kart – uznawany jest za drugie znane dzieło tej samej wielkopolskiej pracowni miniatorskiej, w której powstał Mszał Mikołaja Słupka – dekoracje obu ksiąg cechuje ta sama technika malarska i koloryt, podobna kompozycja miniatur inicjałowych i sposób przedstawienia postaci ludzkich¹⁹. Szczególnie – pod względem kompozycji – zbliżone są sceny *Adoracji Dzieciątka*, *Wjazdu Chrystusa do Jerozolimy* i *Wniebowstąpienia*, z kolei w przedstawieniach *Zmartwychwstania*, *Zesłania Ducha Świętego* i *Marii z Dzieciątkiem* w Graduale ujawnia się w stosunku do miniatur Mszału *większa precyzja i delikatność formy*. Miniatury obu rękopisów noszą cechy stylowe czeskiego i śląskiego malarstwa książkowego przełomu XIV i XV w.²⁰ Być może wzorce (kodeksy?) dla gnieźnieńskiego artysty dostarczył sam Mikołaj Goszczyński: jako prefekt budowy katedry sprowadził w 1417 r. do Gniezna mistrza Macieja z Wrocławia dla pokrycia blachą ołowianą wieży katedry, zawarł także umowę z Małgorzatą, wdową po Arnoldzie złotniku z Wrocławia, w sprawie pozłocenia we Wrocławiu kuli, która miała ozdobić szczyt wieży katedry w Gnieźnie. Pracę tę miał wykonać dobry malarz *prout ad turrim ecclesie Wratislaviensis maior globus est deauratus*²¹.

Warsztat miniatorski, w którym powstały zdobienia kodeksów, pozostaje jak dotąd anonimowy. Autorem dekoracji mógł być skryptor Stanisław: zdarzało się, że kopista był jednocześnie twórcą iluminacji²². W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na środowiska katedralne, także na katedrę gnieźnieńską, jako centra wytwórczości ksiąg rękopiśmiennych, sporadycznie wskazuje się na skryptoria w klasztorach żeńskich²³. W Gnieźnie znany jest np. kapłan Stanisław zwany

¹⁹ Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, Ms 170; I. Pawlak, *Graduał klarysek gnieźnieńskich z 1418 r. jako dokument kultury muzycznej Gniezna*, „Nasza Przeszłość” 24 (1966), s. 138; idem, *Rękopisy liturgiczno-muzyczne Panien Klarysek w polskiej literaturze muzykologicznej*, w: *Święta Klara z Asyżu, w 800-lecie urodzin*, red. S.C. Napiórkowski, W. Koc, Niepokalanów 1995, s. 290-294; Z. Rozanow, *Graduale de tempore et de sanctis*, w: *Malarstwo gotyckie w Polsce*, t. 2, s. 335-336; A. Misiukiewicz, *Graduał Klarysek Gnieźnieńskich z 1418 roku ze zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie*. Praca dyplomowa napisana w Zakładzie Konserwacji Papieru i Skóry Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK pod kierunkiem prof. E. Jabłońskiej, Toruń 2005.

²⁰ Z. Rozanow, *Graduale de tempore et de sanctis; Missale Gnesnense zwane Mszałem Mikołaja Słupka*, s. 331, 336.

²¹ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta* (dalej cyt. Acta capitulorum), wyd. B. Ulanowski, t. I-II, Kraków 1894-1902, tu t. II, nr 72 (umowa z Małgorzatą, 21 I 1417), nr 78 (umowa z mistrzem Maciejem, 30 III 1417); I. Pawlak, *Graduał klarysek gnieźnieńskich*, s. 136-138 (podkreśla kontakty artystyczne Mikołaja Goszczyńskiego z Wrocławiem); M. Czyżak, *Kapituła*, s. 238-239.

²² E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 96, 100-111; idem, *Książka i pismo w średniowieczu. Studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej*, Pułtusk 2006, s. 122-126.

²³ J. Wiesiołowski, *Średniowieczne biblioteki wielkopolskie*, w: *Średniowieczna książka rękopiśmienna jako dzieło sztuki*, Gniezno 1993, s. 14-15; A. Karłowska-Kamzowa, *Rola klasztorów w rozwoju gotyckich rękopisów iluminowanych w Polsce*, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej*

Malarz, w 1420 r. sądzony przez Mikołaja Goszczyńskiego, wówczas surogata oficjała, za odprawianie mszy św. w kolegiacie św. Jerzego na wzgórzu katedralnym po pijanemu i ukarany zakazem wstępu do kościoła do przybycia arcybiskupa, zwolniony jednak z karceru umieszczonego na cmentarzu przy katedrze²⁴.

Kolejnym znanym prokuratorem konwentu był Jarosław Kąkolewski kanonik gnieźnieński (od 1421) i poznański (od 1421)²⁵. W roli tej wystąpił w 1442 r., wytyczając razem z Jaśkiem z Czechła, prokuratorem swego brata Sędziwoja, prepozyta kapituły kolegiackiej św. Jerzego, granice między Strzyżewem Kościelnym i wsią Łąkie należącą do prepozytury. Siostra Jarosława, Elżbieta, była przynajmniej od 1440 r. klaryską w konwencie gnieźnieńskim²⁶.

Jarosław w styczniu 1440 r. otrzymał prezentę ksieni Małgorzaty i innych 11 starszych sióstr (*sorores seniores*), wśród nich Elżbiety, wymienionej zaraz po ksieni, i kolejnej Elżbiety, mistrzyni nowicjatu (pierwsza z nich była zapewne siostrą Jarosława), na parafię w Strzyżewie Kościelnym, wakującą po śmierci plebana Stanisława z Rudzicy²⁷. Tymczasem jeszcze w grudniu 1439 r. współpatroni kościoła, wymienieni dziedzice ze Strzyżewa Paczkowego i Smykowego, Poraje, prezentowali na to samo beneficjum współrodowca: Bodzętę z Jankowa Dolnego, kanonika gnieźnieńskiego (1431-1434) i łączyckiego (1433-1444)²⁸.

Polski, red. A. Pobóg-Lenartowicz, M. Derwich, Opole 1995, s. 286. I. Czachorowska, *Średniowieczne biblioteki klarysek śląskich*, w: *Święta Klara z Asyżu*, s. 208-210, sugeruje istnienie skryptoriów w śląskich klasztorach klarysek: *niektóre rysunki każą przyjąć czynny udział zakonnic w powstawaniu kodeksów*. Problem ten w odniesieniu do klasztorów żeńskich w Polsce, także klasztoru klarysek w Gnieźnie, wymaga dalszych badań, por. E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 117; M. Stawski, *Skryptorium czerwińskie jako miejsce powstania rękopisów liturgicznych norbertanek płockich. Uwagi o związkach dwóch klasztorów kanonikatu regularnego na Mazowszu*, w: *Sanctimoniales*, s. 478: *nie wydaje się możliwe, by spisywaniem kodeksów liturgicznych zajmowały się siostry [norbertanki]*.

²⁴ A 9, k. 94r (29 V 1420) = *Acta capitulorum*, t. II, nr 158.

²⁵ KDW X, nr 1488. Jarosław Kąkolewski syn Piotra h. Krakwic, kanonik poznański 1421-1453, gnieźnieński 1421-1453, wrocławski 1420-1453, zm. 21 III 1453, zob. *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu* (dalej cyt.: SHGPozn.), cz. 2, z. 1, oprac. S. Chmielewski, K. Górska-Gołaska, T. Jurek, J. Luciński, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1988, s. 154-155, 158; P. Dembiński, *Poznańska kapituła katedralna*, s. 490-491.

²⁶ KDW X, nr 1487, 8 I 1440; KDW V, nr 715, 2 I 1444. Tożsama z Elżbietą wikarią (zastępczynią ksieni) poświadczającą przywilej Katarzyny Zagajewskiej dla wójta w Kostrzynie? (KDW V, nr 401, 28 IX 1424).

²⁷ KDW X, nr 1487, 8 I 1440. LB, t. I, s. 50, 103-104.

²⁸ KDW X, nr 1483; S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, Poznań 1914, s. 94, 310; idem, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 1-2, Poznań 1921-1922, t. 2, s. 363-362; idem, *Szematyzm historyczny ustrojów parafialnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1934, s. 74, 209-210; idem, *Ród Porajów Różyców*, s. 20-22. Bodzęta z Jankowa Dolnego syn Dobiesława podsędka kaliskiego, zob. M. Czyżak, *Kapituła*, s. 320-321; A. Kowalska-Pietrzak, *Pralac i kanonicy kapituły łączyckiej do schyłku XV wieku*, Łódź 2004, s. 210-211.

Nie wiemy, kto ostatecznie objął parafię: Bodzęta zmarł przed 3 października 1444 r., Jarosław był w 1445 r. plebanem w Biechowie w diecezji poznańskiej²⁹. W 1442 r. oficjał i wikariusz generalny gnieźnieński Przedwój z Grądów wydał wyrok w sprawie między klaryskami i dziedzicami o prawo patronatu kościoła w Strzyżewie, jednak nie został on w całości wpisany do księgi *Prolationes sententiarum* konsystorza gnieźnieńskiego³⁰.

Klaryską w konwencie gnieźnieńskim została także przed 1440 r. Jadwiga, siostra Piotra Pniewskiego kanonika gnieźnieńskiego (1433) i poznańskiego (1435), kantora kapituły poznańskiej (1443), długoletniego oficjała (1455-1457, 1464-1480) i wikariusza generalnego gnieźnieńskiego (1464-1480), sekretarza królewskiego (1447-1453)³¹. W październiku 1442 r. Jan, dziedzic w Pniewach, wraz z synem Piotrem kanonikiem gnieźnieńskim darowali 6 grzywien rocznego czynszu ze swych dóbr dziedzicznych (3 ze wsi Sławno, 3 z połowy miasta Pniewy) *dedicate virgini Hedwigi filie ipsius Iohannis Pnyewsky per abbatisam monasterii et Hedwigim predictam in dictis bonis hereditariis videlicet Sławno et Pnyewi repetendum*³². Czynsz miała otrzymywać Jadwiga, jednak za pośrednictwem (i zgodą) ksieni, gdyby zaś ofiarodawcy chcieli go odkupić, mieli zapłacić 60 grzywien półgroszków na rzecz Jadwigi, ksieni i całego konwentu: *prenominate Hedwigi et abbatisse cum conventu [...] pro utilitate eiusdem monasterii*.

Także Jarosław Kąkolewski, świadek darowizny Pniewskich w konsystorzu gnieźnieńskim, na początku 1444 r. kupił od Wojciecha z Dziećmiarek pod Gnieznem za 45 grzywien 3 grzywny rocznego czynszu z tej wsi i darował go dożywotnio ksieni Małgorzacie, a po jej śmierci klaryskom: Katarzynie Zagajewskiej i swojej siostrze Elżbiecie. Po śmierci tych ostatnich czynsz miała pobierać każda nowo wybrana ksieni na rzecz klasztoru³³. Darowiznę tę potwierdził w swoim

²⁹ A 26, k. 107v, 23 VII 1445: wydzierżawił parafię na rok Jakubowi Kotowi z Dębna dziekanowi kapituły gnieźnieńskiej i jego bratu Wojciechowi chorążemu kaliskiemu.

³⁰ ACons. C 1, k. 67r. Wpisano tylko początek wyroku, z którego wynika, że klaryski miały prawo prezenty *pro duabus portionibus* – dwa razy z rzędu, a dziedzice z Gołębek, Strzyżewa, Ostrowa i Sobiesierni *pro tertia vocibus*. Pod tekstem, na dolnym marginesie, pisarz wpisał adnotację: *et finis hic in cartha in medio inserta ad talem signum: X*, jednak nie udało się odnaleźć wspomnianej karteczki w kartach księgi. Dnia 28 X 1442 r. Wojciech Romanus adwokat klarysek złożył apelację od tego wyroku do Stolicy Apostolskiej i arcybiskupa (A 23, k. 156v).

³¹ KDW X, nr 1487, 8 I 1440: Jadwiga wymieniona wśród starszych sióstr udzielających prezenty Jarosławowi Kąkolewskiemu. Czy tożsama z Jadwigą poświadczającą przywilej Katarzyny Zagajewskiej dla wójta w Kostrzynie? (KDW V, nr 401, 28 IX 1424). Biogramy Piotra Pniewskiego zob. A. Gąsiorowski, J. Jaskulski, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 26, 1981, s. 826-827; A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Średniowieczni oficjałowie gnieźnieńscy*, „Roczniki Historyczne” 61 (1995), s. 80-81, 85; SHGPozn., cz. 3, z. 4, oprac. P. Dembiński, K. Górka-Gołaska, T. Jurek, G. Rutkowska, I. Skierska, red. A. Gąsiorowski, Poznań 1999, s. 704; M. Czyżak, *Kapituła*, s. 386-387; P. Dembiński, *Poznańska kapituła katedralna*, s. 626-629.

³² A 23, 155rv, 27 X 1442.

³³ KDW V, nr 715, 2 I 1444; SHGPozn., cz. 2, z. 1, s. 158.

testamencie spisany 31 maja 1447 r. w Gnieźnie³⁴: czynsz w wysokości 3 grzywien miały pobierać dożywotnio wszystkie trzy wymienione siostry, a potem cały konwent *pro allecibus comparendis* – na zakup śledzi. Ksieni Małgorzacie legował ponadto swoje wierzytelności: 10 grzywien u Piotra Nidomskiego³⁵, 8 grzywien u mieszczan z Żernik, 5 grzywien u Jana biskupa natureńskiego, 10 grzywien u Jana Zbyluta (*Iohannes Sbiluth*) kanonika poznańskiego³⁶. Darował jej też pieniądze, które zdeponował w klasztorze: *omnes suas pecunias, quas habet in conclavi seu reservaculo in dicto monasterio*, a także cały żywy inwentarz i wszystkie dochody roku łaski. Na egzekutorów swej ostatniej woli wyznaczył Piotra Zagajewskiego, plebana w Dębnicy (krewnego byłej ksieni Katarzyny)³⁷, Wojciecha z Dziećmiarek (zapewne ze względu na wykupiony czynsz) i ksienię Małgorzatę (il. 1).

Trzeba zaznaczyć, że reguła z 1263 r. nie zezwalała klaryskom na posiadanie osobistego majątku (i samodzielne dysponowanie nim); wspomniane wyżej darowizny dla ksieni Małgorzaty, byłej ksieni Katarzyny Zagajewskiej, siostr Jadwigi Pniewskiej i Elżbiety Kąkolewskiej świadczą, że nie była ona ściśle przestrzegana – choć dochody te zawsze były poddane kontroli ksieni jako przełożonej konwentu i z czasem przechodziły na własność klasztoru. Zgromadzony, niekiedy znaczny, majątek ruchomy poszczególnych klarysek w klasztorze gnieźnieńskim pod koniec XVI w. pozwala poznać protokół wizytacji ministra generalnego prowincji polskiej Jana Donata Caputo z Kupertynu z 1598 r. – zawiera on także tzw. *Resignationes*: akty zrzeczenia się przez siostry własności posiadanych dóbr i oddania ich prowincjałowi³⁸.

Inną odsłoną wzajemnych kontaktów były spory o posiadłości z przełożonymi gnieźnieńskich instytucji kościelnych. Na pierwszy plan – ze względu na swoją długotrwałość – wysuwa się konflikt z plebanami kościoła św. Piotra na przedmieściu Gniezna o ogród i plac położone na wzgórzu św. Piotra, w pobliżu beneficjum plebańskiego. Sprawa sądowa zaczęła się, wobec zajęcia ogrodu

---

³⁴ A 28, k. 64v. Nie znalazłam tego dokumentu w czasie pisania tekstu „*Volens de bonis et rebus suis sibi a Deo collatis anime sue salutē providere*”.

³⁵ Piotr z Nidomia (i z Jankowa) syn Dobiesława z Jankowa, brat Bodzęty prezentowanego w 1439 r. na parafię w Strzyżewie Kościelnym, KDW IX, nr 1250; KDW X, nr 1483, przyp. 7, nr 1538, przyp. 7, nr 1640-1641.

³⁶ Jan, syn Jana, franciszkanin, biskup natureński (1434), sufragan gnieźnieński (1434-1468/1469), zob. K.R. Prokop, *Biskupi pomocniczy w diecezjach polskich w dobie przedtrydenckiej (2. poł. XIII - 1. poł. XVI w.)*, Kraków 2002, s. 243-246; kanonik poznański Jan Zbylut – nieznan, być może tożsamy ze Zbylutem z Urbanowa, zob. P. Dembiński, *Poznańska kapituła katedralna*, s. 729-730. Dziękuję za tę sugestię autorowi cytowanej pracy.

³⁷ Zob. przyp. 10.

³⁸ A. Szulc, *Dzieje klasztoru klarysek w Gnieźnie*, s. 122; O.M. Przybyłowicz, *Wizytacje klasztoru klarysek w Gnieźnie*, s. 260-270, zwł. s. 260, przyp. 42; eadem, *Statuty klarysek znojemskich z 1436 r.*, w: *Sanctimoniales*, s. 92.

przez klaryski, z inicjatywy plebana Macieja Korybuta, wikariusza katedry gnieźnieńskiej, w listopadzie 1441 r. W marcu 1442 r. wikariusz generalny i oficjał gnieźnieński Przedwój z Grądów wydał wyrok na jego korzyść: uznał, że siostry zajęły ogród i plac nieprawnie, ponieważ należały one do poprzedników Macieja, plebanów św. Piotra, od czasów fundacji kościoła: *ab annis, quorum memoria inter vivos non existit seu fundacione dicte ecclesie*. Nakazał klaryskom opuszczenie wzgórze i obciążył je kosztami procesowymi, których wysokość miał jeszcze ustalić³⁹. Adwokat klarysek Wojciech Romanus złożył kilka dni później apelację, sprawa trwała do początków 1445 r.⁴⁰ Formalne uznanie własności ogrodu klaryski uzyskały dopiero w przywileju Zygmunta I z 11 listopada 1512 r. Król potwierdzał w nim wszystkie nadania dla klasztoru klarysek, zawarte w przedstawionych mu kopiach dokumentów (oryginały spłonęły w czasie pożaru miasta w 1512 r.), a także – na prośbę swoich doradców wstawiających się za zakonnikami, poruszony obietnicą modlitw *za nas, za małżonkę naszą, za szczęśliwą Rzeczypospolitą naszą trwałość* – własność wsi niewymienionych w dokumentach, o ile tylko *ab antiquo* należały do klarysek, m.in. Strzyżewa z prawem patronatu kościoła parafialnego oraz ogrodu przy kościele św. Piotra⁴¹. Na początku drugiego dziesięciolecia XVI w. klaryski *okupowały* ogród⁴², co spowodowało protesty kolejnych plebanów: wikariusza katedralnego Andrzeja z Rymanowa i kustosa kapituły katedralnej Dawida Poniatowskiego, którzy odebrali konwentowi sporny teren. Rozstrzygnięcie tego konfliktu przyniósł wyrok oficjała gnieźnieńskiego, sędziego delegowanego arcybiskupa Macieja Drzewickiego z 12 czerwca 1534 r. uznający roszczenia plebanów za nieprawne i przyznający klaryskom prawo własności ogrodu⁴³. Szczegółowo układ własności na wzgórzu św. Piotra ukazuje plan z 1687 r., wykonany na prośbę klarysek

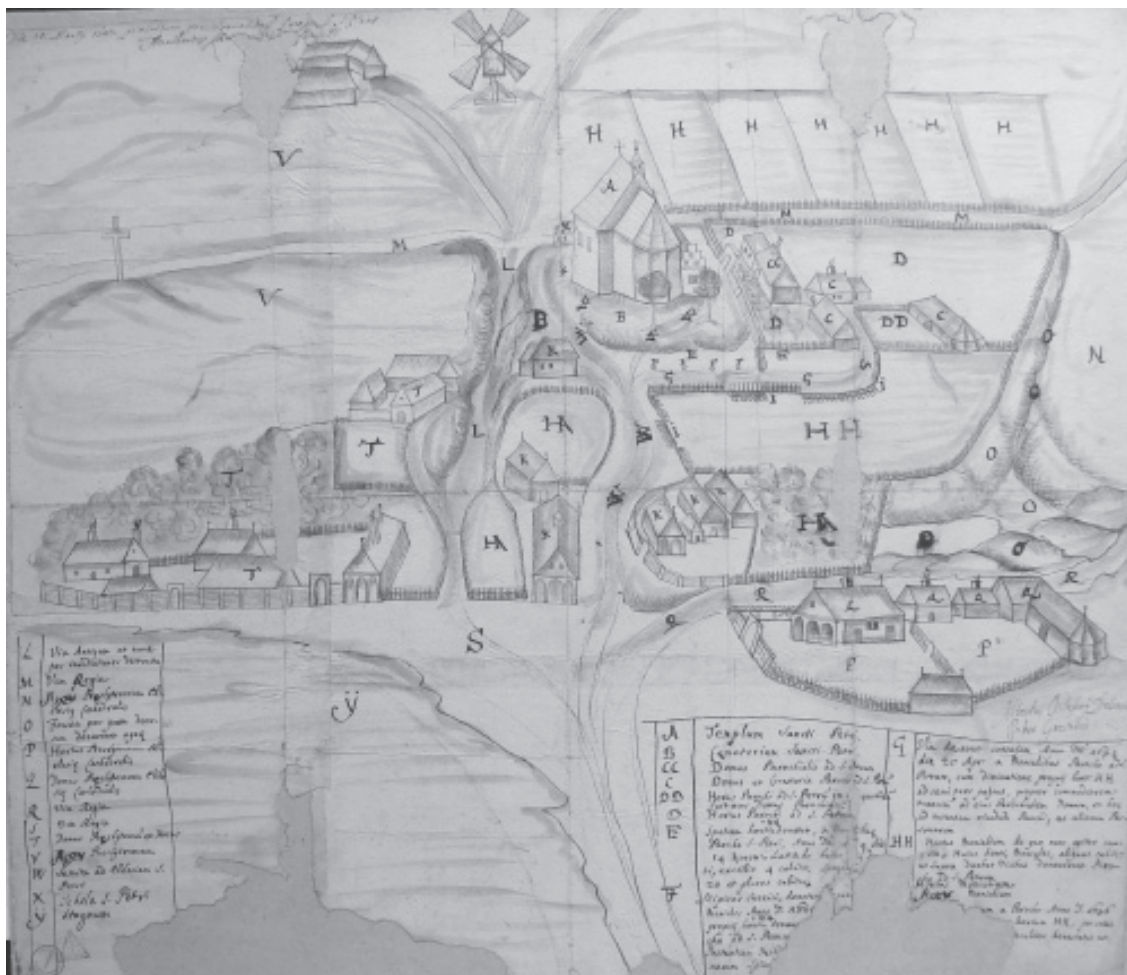
³⁹ A 22, k. 121v (20 XI 1441, początek sprawy), A 23, k. 49v-50, 21 III 1442: *In causa domini Mathie plebani ad sanctum Petrum contra religiosam Margaretam abbatissam et conventum monasterii in Gnesna dominus officialis citato Romano procuratore monialium [...] tulit deffinitivam sententiam in scriptis pro plebano, adiudicando ortum et aream plebano et ecclesie sue, que ortum et aream moniales dudum pro usu suo occupaverunt. Romanus ex adverso de appellando est protestatus*; ACons. C 1, k. 63v-64r.

⁴⁰ A 23, k. 56v-57, 24 III 1442: apelacja Romanusa; A 25, k. 10, 23, 95, 145v (17 II 1444, 31 VIII, 13 XII 1444), A 26, k. 18 (15 II 1445).

⁴¹ Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. ACap. Luzy, O. (dalej cyt. ACap. Luzy, O.) 30: Klasztor klarysek w Gnieźnie, spory z plebanami kościoła św. Piotra o ogród przy kościele, 1442-1764, dok. 1 (odpis transumptu króla Zygmunta I z akt grodzkich poznańskich, wpis z 1546 r.), dok. 4 (tłumaczenie na j. polski fragmentu transumptu, XVII w.); *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, pars IV, vol. 1, ed. T. Wierzbowski, Varsoviae 1910, s. 107, nr 1784; K. Ney, *Żywot bł. Jolanty*, s. 76-77; S. Pasiciel, *Zespół klasztorny*, s. 62.

⁴² LB I, s. 17 (opis powstały w latach 1511-1513): *Item [plebanus] habuit quondam hortum penes eandem dotem plebanalem, quem nunc hortum occupant monasterium monialium Gnesnense, super quem hortum habet plebanus litteras executorias sub titulo olim Grandzsjk, praepositi Gnesnensis et officialis, nuper acquisitas*.

⁴³ ACap. Luzy, O. 30, dok. 3, 5-9.

Il. 2. Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. Kartografia, C 178: Gniezno. Szkic Zajezerza, 1687 r. Grunty klarysek oznaczone literami H, HH (*hortus monialium de quo nunc agitur causa*), HA, K (domy klarysek) – otaczają grunty parafii św. Piotra

w związku z kolejnym sporem o część ogrodu⁴⁴ (il. 2). Spór toczył się także w następnym stuleciu⁴⁵.

Mamy także informację z pierwszej połowy XV w. o zatargu klarysek z prepozytem kapituły kolegiackiej św. Jerzego Sędziwojem z Czechła o granicę wsi Strzyżewo (należącej do klarysek) i Łąkie (*Lankie*), należącej do prepozytury;

⁴⁴ Gniezno, Archiwum Archidiecezjalne, sygn. Kartografia, C 178.

⁴⁵ Zob. S. Karwowski, *Gniezno*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 19 (1892), s. 231.

arbitrzy wybrani przez przedstawicieli stron: dziekana gnieźnieńskiego Jaśka z Czechła, prokuratora Sędziwoja i Jarosława Kąkolewskiego, ekonomę konwentu, potwierdzili (stawiając pale) ustalony przez nich przebieg granicy. Być może porozumienie ułatwiła przynależność obu prokuratorów do kapituły gnieźnieńskiej⁴⁶.

Przedstawione trzy wymiary, formy wzajemnych kontaktów ukazują konwent siostr zakonnych św. Klary w Gnieźnie jako znaczącą instytucję w kościelnych dziejach Gniezna, liczącego się partnera (lub adwersarza) dwustronnych relacji. Siłą klarysek w pierwszej połowie XV w. były na pewno związki rodzinne z zamożnymi wielkopolskimi rodzinami szlacheckimi: Zagajewskich, Kalinowskich, Pniewskich. Duży udział w kształtowaniu autorytetu konwentu miały jego energiczne przełożone: Katarzyna Zagajewska i nieznana bliżej Małgorzata. Ważnym wsparciem dla mniszek byli także – powoływani przez ksienie za zgodą całej wspólnoty – prokuratorzy konwentu, wywodzący się z duchowieństwa katedralnego, cieszący się dużym prestiżem w swoim środowisku: Mikołaj Goszczyński, postać ważna także w historii kapituły i katedry gnieźnieńskiej, i kanonik Jarosław Kalinowski. Autorytet konwentu płynął wreszcie z duchowego dziedzictwa św. Klary, który reprezentował, a któremu jednak nie zawsze był wierny.

SUMMARY

The article presents three types of connections between the Poor Clares nuns in Gniezno with the clergy of the Gniezno cathedral: cooperation of the abbess and the whole congregation of nuns with the procurators of the convent usually chosen by the nuns from among the lower and higher (chapter) clergy of the cathedral; family connections between the nuns and the canons of the metropolitan chapter (the sisters of canons Jarosław Kąkolewski and Piotr Pniewski, respectively Elżbieta and Jadwiga were Poor Clares nuns in the Gniezno convent) and disputes over assets between the convent and the parsons of St. Peter's church in the outskirts of Gniezno as well as the preposit of the collegiate of St. George in Gniezno. The author stresses the Poor Clares' family connections with wealthy landed gentry of Greater Poland. In conclusion of the article she draws attention to the fact that the Poor Clares nuns of Gniezno owned individual property, which was a violation of the rule of the Order of Saint Clare.

Keywords

Gniezno, Poor Clares nuns, convent procurators, missal of Mikołaj Słupek, gradual of the Poor Clares of Gniezno, family connections, St. Peter's church in the outskirts of Gniezno

---

⁴⁶ ACap. Luzy, O. 47, nr 2: odpis wyroku polubownego sądu ziemskiego kaliskiego, Gniezno I III 1442. LB I, s. 14: Łąkie, wieś należąca do parafii św. Michała na przedmieściu Gniezna.